

ЛИХІ ЛЮДИ

Повість

*І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?*

Т. Г. Шевченко

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Край неба жевріло рожевим огнем; горіло і миготіло ясним полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попруга¹ і переписувала його надвоє. Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо — здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожида чогось... А ось пройшла хвилина... друга... З-за землі, на кривавій попрузі неба скочила невеличка іскорка; довга проміняста стяга простяглася від неї над землею; далі викотивсь серп огненного кільця — і пучок світу поливсь, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше впливав з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно вплигло — чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його проміясті голки по землі; заграли ясні іскорки по росі; розстилались-лягали різні кольори по воді. Світ зрадив, празникуючи своє величне свято... Синє,

глибоке небо розгортало своє безкрає поле, немов казало: котись по мені куди хоч і як хоч, я буду розстилатись, розрівнюватись перед тобою, щоб не було тобі ні впину, ні перегороди! І справді, на йому не було ні плямочки, ні смужечки — чисте, високе, глибоке!.. На другому кінці стояв тільки місяць — блідий, похмурий; мов старий лисий злодюга, він тупцювавсь на одному місці, боязко блимаючи своїми темними плямами на сонячне ясне обличчя і дедалі все бліднів та зникав, мов розтавав від гарячого лизання довгих промінястих язиків... Вітер, скотившись з гір у долини, ховався по темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ровам... І здавалось — вони дослухались до того таємного гомону: скелі грізно висовували свої гострі голови, а рови густіше засновували в сизий туман свої пориті боки та чорне слизьке дно... Повітря було чисте, прозоре. По йому, знай, то сюди, то туди літали іскорки сонячного світу: то закручуючись у круги, то вистрибуючи одна поверх одної, як сніг у завірюху... А земля? Земля, як хороша молода дівчина, сором'язливо спускала з свого тіла димчату сорочку ночі і відкривала своє пишне лоно. Сонце обливало його рожевим світлом; цілувало тисячами своїх гарячих іскорок; гріло-пестило теплом свого проміння... Прокинулось усе. Обізвалась трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів, жуків; окликнулись луки сотнями перепелів; луги, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків, голосним кукуванням сивих зозуль, журливим туркотанням горлиць, тоді як в повітрі бриніла дзвінка жайворонкова пісня... Крикнув бугай у болоті — і замовк; сумно роздався його голосний поклик на всю околицю — і затих. Заревли корови по дворах; закричали гуси на плавах; протягли своє «ку-ку-рі-ку!» горлаті півні... Усе рушилось. Прокину-

лися і люди; протираючи очі, заговорили... Пішов їх глухий гомін від краю землі і до краю, з одного боку на другий, стрінувся з світовим клекотом — і все злилося в одну пісню життя. Все зраділо, стріваючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний теплий, погожий.

І місто П. зраділо ясному світові: усе кругом заворушилося. З дальніх кінців його вулицями потяглися вози, риплячи своїми ярмами. На возах була всяка всячина, що тільки родила і носила на собі сира земля: тут було, великою працею добуте, зерно, годовані свині, кури, качки, гуси; тут була овощ огородня, садова й польова. Все це везлося на базар — кому нужно, збути; що потрібно — купити. Коло возів, нарівні з волами, пленталися похмурі хазяїни того добра — в одних сорочках, босі, з підсуканими по коліна штанами. Ноги у їх були чорні, в калу, як і ноги їх скотини. На декотрих возах сиділи або, обпершись, лежали їх жінки, дочки — перші в свитках, другі — в керсетках, або й так, у вишиваних сорочках, з червоною стрічкою у косах. Ще далеко до базару стрівали їх в калних уличях швидкі заялозані перекупки, довгополі бородаті жиди. І ті, і другі питалися, що везеться; ставали, торгувалися, лаялися. Від крику та гуку, що піднімався по вулицях, прокидалися жильці. Там, ув одним вікні, грюкнув прогонич — і розчинилася віконниця: у вікні показалася чоловіча постать у розхристаній сорочці, заспана, з задутими очима, виткнулась, глянула — і сховалася. Коло другого дому лазила по драбинці дівчина, відкривала віконницю; коло третього те саме робив чоловік. По вулицях, попід хатами, втоптаними стежками потяглися пани, панії з горничними, кухарями й куховарками, котрі несли позаду їх корзини, кошики; а там і сама яка господиня, міщанка або козачка, поспішала з саковками, щоб набити їх зарані всякою овоццю, яку навезли на базар: бо треба скупитись, зарані витопити ще й обід

чоловікові однести у поле. На базарі стояв крик, лемент. Там везли те, там друге; той біг до того воза, той до другого. Люди, як хвилі, носилися, мчалися, торгувались, кричали. Їх крик зливався в один довгий гук, котрий почався з світом, а кінчиться хіба пізньої ночі. Тепер його саме прорвало... Усе місто клекотіло одним клекотом, гуком, що зливався з тисячі голосів, з різних мов в один голос, в один гомін... А над розбурканим містом високо піднімалося веселе сонечко і радісно обдавало усіх своїм теплим світом. Усе йому раділо; усе його з гомоном стрівало, радіючи. Не тільки люди — хати, будинки... і ті ясно виходили з-за тіні і усміхалися своїми білими стінами.

Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові. Небілена з початку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, з чорними, заплутаними в залізні штаби вікнами, обведена високою кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр. Про неї байдуже, що небо було ясне, що сонце світить любо, що люди гомонять так дуже... Німа і мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею, з червоними від іржі, мов вирвані зуби, верхами; від світу куталась у свій бурій цвіт та померки вузького двору — не видно було, щоб і сонце на неї світило; від гомону затулялася високою огорожею — товстою кам'яною стіною. Все кругом неї було тихе, мертво. Людей не видно. Один тільки часовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні. А з другого боку чорнів яр, з яру піднімався сизий душний туман... Зокола ніщо не нагадувало, щоб там жили люди. І справді, там не жили люди — там мучилися та скніли тисячі злодіїв, душоубів, там кам'янів, омліваючи серцем, жаль, тисячами замирили почуття, тисячі розумів німіли, мішалися... Темне, як і сама будівля, зло царювало у тій страшній схованці...

Туди попав і Петро Федорович Телепень.

Ще вчора, під ту негоду, що з вечірніми померками насунула на землю і полила лапастий дощ, він сидів у своїй невеличкій квартирі, на кінці міста, і писав. По зблідлому сухому обличчю, котре не казало про розкоші та достачі, пробігали похмурі смуги; по високому й чистому лобу видко було, що там засіла невесела думка; блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче перо казало, з якою болістю виливалась вона на білім папері... Свічка нагоріла; велика жужелиця на ґноті задержувала світ, нерівними хвилями то піднімався він угору — і освічував хату, то згасав, тремтячи синьою горошиною на кінці ґнота. Не потураючи на те, Телепень сидів — і писав. Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні. Пройшла година... друга... третя... Петро Федорович сидів, зігнувшись над столом, і тільки рука його ще швидше бігала по папері, буцім поспішала передати, що носила в собі велика, кустрата голова. Ось і північ, прокричали півні. Він сидів — і писав. Спина заболіла, рука утомилася. Положивши перо, одкинувшись на спинку стульця і схрестивши на грудях руки, він став перепочивати. По всьому видко було — велика утома обняла його. Він сидів і якимось чудно уставився очима на одну плямочку у вікні: видко було, що він збирався з думками. Коли це зразу — щось загуло коло двору і стихло. Поза спиною у Петра Федоровича пробіг мороз. Він струснувся і став дослухатись... Віконниця одхилилася, щось за очі показалися з-за шибки.

— Хто там? — обізвав Петро Федорович.

За вікном почувся гомін.

— Одчиніть, — донеслося знадвору.

Петро Федорович вийшов, одсунув. Ціла згряя людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, цокаючи

шпорами... Сумно той брязкіт і цокання обізвились у його серці... Він догадався...

Годину... другу швидко шукали, перекидали, порались чужі люди у його добрі... Він дивився стомленими очима, як ув'язували його папери. Нічого не кинули: усе взяли — і його повезли з собою...

Другого ранку зачинені віконниці у його квартирі давали ознаку на всю улицу, що їх жилаць перебрався кудись інде, — бо з світом сонця вони завжди одчинялися... Глуха чутка ходила по базару, що спіймано великого ворога темних людей, котрий виробляв фальшиві гроші...

Темної ночі переведено його в темний покій. Аж на третьому ярусі тієї страшної схованки, що широким коридором перенизувалась на дві половини, по обидва боки пороблені були невеличкі комірчки. В одну з них упустили Петра Федоровича. Коли відчинилися двері, то звідти сирий холод і густі померки війнули на освічений коридор. Як у підземну нору, уступив він у свою нову квартиру. Принесли світло і поставили на невеличкому столику в одному кутку хати; у другому, коло стіни, примостилася залізна кровать з матрацем. Тільки й добра було на новому господарстві. Коли зачинилися двері — увесь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; поза спиною сипнуло морозом; у душі війнуло холодом... Блідий, він ще дужче поблід і опустив на груди свою важку голову. То не чоловік стояв, то сама мука понурилася серед хати! Світ від лоєвої свічки падав на його й обдавав сизо-сірим кольором. Легка тінь непримітно упала на долівку, досягаючи головою стіни. Стіни були сірі. На одній з них, мов страшна причуда, колихалася закустрана тінь його голови. Прошло п'ять хвилин, поки він підняв її і померклим поглядом обвів хату. У стіні, насупроти дверей,

аж коло самої стелі чорніло, мов рот якого звіра, вікно, виставивши замість зубів іржаві штаби заліза; у дверях теж була шибка, замазана, заяложена; з неї лився мутний жовтий світ.

Обдивившись хату, Петро Федорович підійшов до столика, дмухнув на світло... Ніч, темна, непрозора ніч, разом устала кругом його. У тій непроглядній темноті почулося тихе ступання, рип кроваті. То Петро Федорович зібрався лягати. Ось і ліг. Укриваючись, черкнувся рукою стіни... щось слизьке та холодне вразило її. Він спрожогом порвав руку, накриваючи другою, щоб одігріти. Далі повернувся на спину, зложив на грудях руки, як складають помершому. Очі його були відкриті — тільки він не бачив нічого кругом себе... Не його слабим очам продивитися ту густу темноту, яка зразу обняла хату!.. Хвилину-другу призро удивлявся він — і перед його очима заходили різні кружала: то червоні з жовтим, то огненно-зелені, то білуваті, попротикані чорними дірочками... Ще пройшла хвилинка, ще... Темнота порідшала, серед неї виразно виставилась жовта пляма — то світило віконечко з коридору. Він уп'явив у його свої очі... Щось темнувате і легке, як тінь, заходило по йому, забігало; то гострим рогом урізувалося в жовте поле, то кривульками переписувало його... Покрутиться хвилину-другу, похитається-похитається — і пропаде. І знову одна жовта пляма видніється; і знову збоку висувається ріг, бігають кривульки... Сумно, нудно. Щось важке упало, стукнуло — роздалася луна навкруги... Щось позіхнуло; почувся гомін... якесь глухе буботання, а слів не розбереш. Петро Федорович закрив очі; пляма не сходила. Він повернувся на бік — і пляма перейшла за його поворотом. «Що се?» — подумав він... Разом впливло ще три-чотири плями; крутяться кругом жовтої... Він попустив вії — одна жовта зосталася. «Хіба мої

очі розкриті, що я її бачу?» — подумав він, наставляючи руку над закритими очима. Руки не було видно, а пляма все-таки стояла. «Це я вдивився у те трекляте вікно, і мана від його морочить мене». Він ліг боком і лежав тихо, дожидаючи, поки мана зникне.

Мана не сходила; пляма ще мов побільшала, поширшала — роздалася навкруги. Він розкрив очі. Тіні прошлого, давнього захиталися на їй... Серце у його стало, дух замер.

І ось перед ним невеличка хатка, чиста, ясна. Сонце якраз уступило в вікно, і світ від його упав на долівку, зачепив невеличку кроватку, на котрій лежав невеличкий хлопчик. Хлопчик підвівся, протер очиці. Чорнява його головонька була закустрана, очі заспані; зате молоде личенько пашіло здоров'ям, грало красою. Ось двері розчинилися — висунулася жіноча голова. Лице у жінки було сухе, погляд наче зляканий.

— Ти вже встав, проснувся? — спитала вона таким любим голосом, що у хлопчика очиці заграли й личенько усміхнулося.

— Уже, мамо, — одказав хлопчик, показуючи два рядки своїх дрібних білих зубків.

Мати увійшла в хату, підійшла до кроваті і поцілувала дитину. Хлопчик оббив материну шию руками, пригорнувся своїм гарячим личеньком до її засушеного виду...

«Що за диво? — подумав Петро Федорович. — І лице матері, і лице дитини такі знайомі... Це ж я! Це ж мати моя!» — трохи не скрикнув він і ще дужче впився очима в причуду.

— Годі, годі, Петрусю. Буде бавитись. Ну, я тебе одягну. Батько вже давно дожидається тебе.

— Папочка поведе мене у школу? — усміхаючись, запитав хлопчик.

— Поведи, Петрусю. — І мати почала гладити його головоньку.

— А там у школі є учитель? Учити буде?

— Буде, моя дитино, аби вчився.

Хлопчик задумався; рученята його упали на коліна.

— Я буду учитись, мамо. Та вивчусь, великий буду, а папа віддасть мене на службу... Я буду ходити разом з папою, йому помагати. — І оченята його заблищали.

— Будеш, дитино, будеш, мій голубе. Тільки вчися, мій сину; не так, як Попенко, що по городу собак ганяє.

Дитина знову задумалася. Перед його очима вразно виступив Попенко — сухий, довгобразий, з жовтими плямами на виду, що босий ганяє по городу. Батько-мати пошлють його у школу, а він за книжки — поховає їх на току у стогах, а сам пішов блукати по вулицях.

— Ні, я не буду так робити, мамо... Я буду вчитися.

— Я знаю, ти в мене слухняна дитина. Послухаєш мене, будеш учитися.

— Буду, буду! Мені, мамо, пошіє папа жупанок з червоним коміром; я одягнуся, візьму книжки під руку — і гайда у школу! Попенко буде мене кликати до себе, я не піду за ним, а прямо у школу. Там буду тихо сидіти, учителя буду слухати.

— Добре, добре, Петрусю. Ти в мене розумний хлопчик, ти моя дитина! — І мати припала до червоненького личенька хлопця, цілувала у повні щічки, у блискучі очиці.

— Ну, годі ж тобі лежати. Годі. Уставай, будемо удягатися.

За матерньою поміччю хлопчик не забарився умитися, прибратися; пахучою мастю помастила мати його головоньку, причесала. Пахоці рознеслися по хаті, і хлопчик бавився ними, нюхав.

— А-ах! пахне! — мовив він, прищурюючи очиці. —
Усю школу запахаю!

Мати усміхнулася:

— Запахаєш, сину...

— Буде вже вам чепуритися! — пробіг густий голос по хаті.

І мати, і хлопчик обернулися. У дверях стояв низенький, натоптуваний чоловік, з лисиною на голові, з круглим, гладко виголеним лицем — сказав би жіночим, коли б довгі брови так не насупилися над його запаленими очима.

— Понюхайте, папо, як у мене головонька пахне! — мовив, усміхаючись, хлопчик, підбіг до батька і задрав до його свою головоньку.

Батько взяв сина за руку, нахилився, понюхав.

— Фу-у-у! аж у ніс б'є! Хто ж це тебе так наялозив?

Свіжим дитячим личком усміхнувся хлопчик і показав очима на матір.

— Мама! А що?

— Балує тебе мати, балує! — глядячи рукою по голові, казав батько.

— Ні, мама мене не балує; вона мене любить, і я її люблю. І буду я, папо, учитись; вивчуся, виросту великий, на службу поступлю... Ви і мама будете старі, а я — молодий, здоровий; буду грошей заробляти, вас годувати!

— О-о! ти в мене старий! — сміючись, одказав батько.

— Ні, я, папо, не старий; а буду колись старий.

— Ну, добре ж, добре. Ходімо ж чаю пити та і в школу підемо.

Батько узяв хлопчика за руку і став виводити з хати. Хлопчик повернув голову до матері, кликав її за собою очима.

— Мамо, мамо! ідіть за нами! — крикнув він, виглянувши з-за дверей.

— Ідіть, ідіть... я зараз.

Батько з сином скрилися. Зосталася сама мати й почала перестилати маленьку постілоньку: перебила подушку, заслала простинею, покрила коцем, положила дві головні подушечки зверху й направилася з хати. Вона пройшла кухню, де куховарка кришила зілля на страву, і одчинила другі двері, що вели у столову.

Там за столом сиділи вже батько з сином. Перед кожним стояло по стакану чаю. Батько потроху сьорбав; а син, махаючи попід столом ногами, колотив у скані ложечкою. Серед столу, на мідяному підносі, стояв блискучий самовар і мугикав стиха якусь журливу пісеньку. Сумно у хаті роздавалася та пісня.

— Чому ти не п'єш чаю? — спитав батько сина.

— Гарячий, — відказав той і звів очі на двері.

Якраз вони відхилилися — і хлопчик побачив добре знайоме йому лице матері; очі його заграли, заіскрили радістю.

— Ось і мама йдуть! — радо промовив він.

З приходом її все зразу повеселіло: і хата мов прояснилася, наче вступило в неї сонце, і самовар дужче заблищав, переводячи своє журливе мугикання на дрібну веселу пісеньку з перебоями. Мати зразу вгадала, чого синові треба: сіла коло його на стулi і налила чаю з стакану у блюдце. Син узяв шматок хліба і почав пити чай. Швидко його й попили. Батько узявся за картуз.

— Збирайся, сину, ходімо.

Хлопчик швиденько скочив з стула, подякував батькові-матері за чай і побіг в свою хату. Швидко побіг, швидко і вернувся з картузом у руках.

— Прощайте, мамо, — підбігаючи до матері, мовив він своїм дзвінким голосом, у котрому почувалася дитяча радість і разом тихая туга.

ЗМІСТ

Лихі люди. <i>Повість</i>	3
Голодна воля. <i>Повість</i>	80
П'яниця. <i>Повість</i>	171
Лихо давнє й сьогочасне. <i>Повість</i>	221
Морозенко. <i>Оповідання</i>	285
Лихий попутав. <i>Оповідання</i>	318
Лови. <i>Новела</i>	357
Казка про Правду та Кривду	367
Серед степів. <i>Новела</i>	396
Пригода з «Кобзарем». <i>Оповідання для дітей</i>	425
Рідна мова. <i>Стаття</i>	449